

HER YÖNÜYLE SİVAS KONGRESİ'NİN 100. YILINDA

SİVAS

ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

Anadolu'nun orta yerinde kurulmuş güzide bir şehir olan Sivas, en eski devirlerden itibaren medeniyetlerin ticaret rotalarının ve kültürel birikimlerinin daima kesişme noktası olmuş, Selçuklu'dan Osmanlı'ya sıkça yönetim merkezi olma vazifesini üstlenmiştir.

Bu sayılanların yanında daha nice hususiyetlere sahiptir Sultan Şehir Sivas. Belki onların en önemlilerinden birisi de tarih boyunca hep bir ilim irfan merkezi olma konumunu muhafaza etmiş olmasıdır. Nitekim yeni kurulan üniversitenin yanı sıra köklü bir geleneğin temsilcisi olan Sivas Cumhuriyet Üniversitemizle beraber Şehir, geçmişten aldığı söz konusu mirası haklı bir gururla yaşatmaya devam etmektedir.

Özellikle Üniversitemiz bünyesinde ve paydaşlığında düzenlenen konferans, panel, kongre ve özellikle de bilimsel toplantıların en hacimli niteliğindeki sempozyumların Sivas'ın tarihî ve kültürel bilgi birikimini bir nokta daha ileriye taşıyacak etkinliklerden oldukları unutulmamalıdır.

Bu bağlamda ev sahipliğini yaptığımız "Sivas Kongresi'nin 100. Yılında Her Yönüyle Sivas Uluslararası Sempozyumu" eğitim ve kültür halkasının, Üniversite ile Şehir bütünleşmesinin güzide emsallerinden birisini teşkil etmiştir.

Yurtiçinden ve yurtdışından katılım sağlayan 100'ün üzerinde kültür, sanat ve bilim insanı bir araya gelerek, üç gün boyunca şehrimize dair araştırmalarını ve birikimlerini hemşerilerimizle paylaşmışlardır.

SİVAS

ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

Editörler:
Prof. Dr. Hakan Yekbaş
Doç. Dr. Ahmet Yüksel

2

HER YÖNÜYLE SİVAS KONGRESİ'NİN 100. YILINDA

SİVAS

ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

Editörler

Prof. Dr. Hakan Yekbaş - Doç. Dr. Ahmet Yüksel

Editör Yardımcısı

Arş. Gör. Okan Güven

TARİH

CİLT 2

SİVAS 2019

HER YÖNÜYLE ■ SIVAS KONGRESİ'NİN 100. YILINDA

SIVAS

ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

Editörler

Prof. Dr. Hakan Yekbaş - Doç. Dr. Ahmet Yüksel

Editör Yardımcısı

Arş. Gör. Okan Güven

TARİH

CİLT
2

SIVAS2019

SİVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Sivas Kongresi'nin 100. Yılında Her Yönüyle
Sivas Uluslararası Sempozyumu
2. Cilt

ISBN
978-605-7902-16-0 (Tk.)
978-605-7902-27-6

Editörler
Prof. Dr. Hakan YEKBAŞ
Doç. Dr. Ahmet YÜKSEL

Editör Yardımcısı
Arş. Gör. Okan GÜVEN
Yusuf KESGİN

Baskı
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası

Kapak ve İç Düzen
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası

Dağıtım
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi

Sivas/2019

İÇİNDEKİLER

17. Yüzyılda Koyulhisar-Suşehri ve Sisorta Nahiyeleri Üçgeninde Tımar Tevcihatı ve Tımarlı Sipahiler <i>Leyla Aksu Kılıç</i>	7
Sivas Sancağında Redif Teşkilatının Kuruluşu ve Gelişimi (1834-1913) <i>Mehmet Karayaman</i>	33
Gelmugad Nahiyesi'nde Kayıp Köyler Meselesi <i>Yasin Dönder</i>	59
XV ve XVI. Yüzyıllarda Tozanlı Havzasının Yerleşim Düzeni ve Nüfus Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme <i>Turan Gökçe</i>	79
İmparatorluk Topraklarında Savrulmak! Sivas'ta Sürgün ve Göç Hadiseleri (1800-1918) <i>Okan Güven – Yusuf Kesgin</i>	117
Halil Rıfat Paşa ve Sivas Valiliği <i>Nurettin Birol</i>	159
Osmanlı Dönemi'nde Sivas'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısına Dair Bazı Tespitler <i>Ahmet Uzun</i>	207
Tanzimat'ın İlanı Sırasında Sivas'ta Ailenin Sosyal ve Ekonomik Yapısı (Ev-Eşya ve Giyim-Kuşam) 1838-1841 <i>Hüseyin Muşmal - Zehra Hizmetli</i>	221
On Üçüncü Yüzyıldan Yirminci Yüzyıla Bir Sivas Sosyoekonomik Tarih Perspektifi Oluşturma Denemesi <i>Sarper Yılmaz</i>	241
Sivas'ın Arşiv Envanteri <i>Buket Çelik</i>	263
I. Dünya Savaşı'nın Son Yıllarında, Kurtuluş Savaşı'nın Başlangıcında (1916-1919) Suşehri'nin Konumu Ve Önemi <i>İlyas Ege</i>	279

Türk Millî Mücadelesi'nde Sivas Kongresi ve 108 gün <i>Ahmet Necip Günaydın</i>	297
The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in Terms of The National Liberation Movement of Mustafa Kemal Pasha (1919–1923) <i>Vladan Virijevic</i>	321
Sivas Kongresi'nde Hâkimiyet-i Millîye Fikrinin Kabulü Meselesi <i>Mustafa Turan</i>	331
The Times Gazetesine Göre Millî Mücadele'de Manda ve Himaye Tartışmaları (1919-1920) <i>İsmet Türkmen</i>	345
Sivas Kongresi'ne Katılan Delegelerin Kongre Süresince Yaptığı Çalışmalar <i>Cengiz Atlı</i>	367
Sivas Kongresinde Amerikan Mandası Tartışmalarında Hikmet Boran'ın Etkisi <i>Onur Yel</i>	385
Osmanlıdan TBMM Hükümeti'ne Tevarüs Eden Bir Kurum Muhacirîn Komisyonları: Sivas Örneği (1918-1923) <i>Recep Çelik</i>	393
Sivas Mıntıkası Maarif Eminliğine Bağlı Vilayetlerde İlköğretim (1925-1926) <i>M. Serhan Yücel</i>	407
Tek Parti Dönemi Sivas Milletvekilleri Ve TBMM'deki Faaliyetleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme <i>Doğan Can Aktan</i>	423
Vali Akif Eyidoğan'ın Raporuna Göre İkinci Dünya Savaşı'nın Başlarında Sivas Vilayeti <i>Nasrullah Uzman</i>	431
Demokrat Parti Dönemi'nde TBMM'deki Sivas Milletvekilleri ve Parlamentodaki Faaliyetleri (1950-1960) <i>Filiz Çolak</i>	455
Sivas'ta 1919-1958 Arası Gerçekleştirilen Dört Miting ve Çalışma Bakanına Çekilen İki Telgraf <i>Adnan Mahiroğulları</i>	507

HER YÖNÜYLE ■ SİVAS KONGRESİ'NİN 100. YILINDA

SİVAS

ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

TARİH

SİVAS KONGRESİ'NDE HÂKİMİYET-İ MİLLİYE FİKRİNİN KABULÜ MESELESİ

The Issue of Acceptance of the National Sovereignty Idea in the Sivas Congress

Mustafa Turan*

ÖZET

Güçlü bir dönemin ardından Batılı devletler karşısında gerileyen Osmanlı Devleti'nde Osmanlı toplumunun dağılmasını önlemek amacıyla yeni bir devlet düzeni ve toplumu oluşturulmak istenmişti. Vatandaşlık bağıyla devlete bağlı homojen bir millet inşasına çalışılmış, iktidarın Osmanlı tebaası ile paylaşılacak suretiyle milli bir iradenin ve milli hâkimiyetin tecelli edeceği düşünülmüştür. Ancak Meşrutiyet ile birlikte girilen teşebbüslerden beklenen netice alınamadığı gibi hâkim millet olan Türkler sahipsiz kalmıştır.

I. Dünya Harbi'nden sonra galip devletler, yenilen Osmanlı Devleti'nin geleceğini tanzime girişmişlerdir. Bu durum karşısında millî hâkimiyete dayanan kayıtsız şartsız, bağımsız yeni bir Türk Devleti kurmaktan başka bir çare kalmadığı fikir ve inancındaki Mustafa Kemal Paşa Samsun'da Anadolu'ya geçtikten sonra Amasya'da yayınladığı tamimde vatanın bütünlüğü ve milletin istiklalinin tehlikede olduğunu vurguladıktan sonra Sivas milli bir kongrenin acele toplanacağını duyurmuştu. Erzurum ve Sivas Kongrelerinde gerek müzakerelere gerekse alınan kararlara baktığımızda her şeyden önce milli hâkimiyet fikir ve anlayışının kabulü için çabalandığı görülecektir. Bu tarihten sonra ilan edilen Misak-ı Milli'de, TBMM'nin açılması ve ilan edilen Anayasa'da milli hâkimiyetin tesisi anlayışı/kararı açıklıkla görülecektir. Milli Mücadele sonunda bağımsız bir Türk devleti kurulacak ve hâkimiyet kayıtsız şartsız millete tevdi edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Sivas Kongresi, İktidar, Milli Hâkimiyet, Mustafa Kemal Paşa, Milli Bağımsızlık

ABSTRACT

After a strong period, a new state order and society was wanted to be created in order to prevent the disintegration of the society in the Ottoman State, which

* Prof. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

declined in the face of Western States. It has been tried to build a homogeneous nation connected to the state with the bond of citizenship and it was thought that a national will and national sovereignty would be manifested by sharing the power with the Ottoman subjects. However, it was not possible to obtain the expected result from the attempts made together with the Constitutional Monarchy, and the Turks, the dominant nation, remained unattended.

After the First World War, the victorious states started to organize the future of the defeated the Ottoman State. In the face of this situation, Mustafa Kemal Pasha was of the opinion and belief that there was no other choice but to establish a fully independent Turkish State based on national sovereignty. After Mustafa Kemal Pasha passed to Anatolia, Amasya issued a circular stressing that the integrity of the country and the nation's independence was in danger, he announced that a National Congress would be convened in Sivas in haste. In the Erzeroum and Sivas Congresses, it is seen that the negotiations and decisions are first and foremost striving for the acceptance of the idea and understanding of national sovereignty. In National Pact (Misak-i Milli), which was announced after this date, the decision of the opening of the Parliament and the establishment of national sovereignty was clearly observed in the declared Constitution. At the end of the National Struggle, an independent the Turkish State was established and sovereignty was unconditionally given to the nation.

Key Words: *Sivas Congress, Power, National Sovereignty, National Will, Mustafa Kemal Pasha.*

Atatürk “Cumhuriyetin temellerini burada (Sivas’ta) attık.” derken Sivas Kongresi’nde alınan kararların, özellikle milli hâkimiyet prensibinin/fikrinin önemini vurgulamak istemişti. Öncelikle Erzurum’da ve Sivas’ta kongrelerde ilan edilen kararların, asgari yüz yıllık tarihi bir sürecin muhasebesi yapılarak geleceğin inşasına müteallik alınan kararlar olması itibarıyla önemli olduğunu söylemeliyiz.

Asıl konumuza geçmeden iktidar, hâkimiyet ve milli hâkimiyet kavramları¹ üzerinde kısaca durmamız gerekmektedir.

Hâkimiyet, emir verme, yasaklama, kural koyma ve buyuran üstün kudreti ifade etmektedir. Siyasi bir kavram olarak hâkimiyet “bir devletin

¹ Bu kavramlar için bkz., Mehmet Ali Ağaoğulları, *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, Ankara, 2006; Cemal Bali Akal, *Devlet Kuramı*, (Derleyen: Cemal Bali Akal), Ankara, 2000; Bahtiyar Akyılmaz, “Milli Egemenlik Kavramının Gelişimi”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.II, S.1-2 (Haziran-Aralık, 1998);, Yusuf Şevki Hakyemez, *Mutlak Monarşilerden Günümüze Egemenlik Kavramı: Doğuşu, Gelişimi, Kavramsal Çerçevesi ve Dönüşümü*, Ankara, 2004; Sami Ateş, *Milli Hâkimiyet Prensibinin Tarihi Gelişimi ve Türk İnkılabındaki Yeri*, Ankara, 1991.

ülkesi ve ahalisi üzerindeki iktidarı” demektir. İhtiva ettiği anlamlar itibariyle hâkimiyetin en önemli vasfı, kendinden daha üstün bir güç tanımamasıdır. Hâkimiyet, milli hukukta en üstün kudret, devletlerarası hukukta ise bağımsız bir gücü ifade eder. Yani devletin hâkimiyeti, dâhilde üstün gücü ve iktidarı elinde bulundurabilmesi, hariçte bağımsız olması ile mümkündür. Devlet, gerek tebaasıyla gerekse diğer devletlerle ilişkilerinde kendisinden üstün bir güce tabi olamaz. İktidarın meşruiyet kazanması ise otoriteyi sağlayan yegâne gerekçedir. Devletin uhdesindeki bu kuvvet hiç kimse tarafından verilmiş değildir. Bu kuvvet esasen devlet kavramının özünde vardır. Hâkimiyet gücünü başka bir otoriteden almaz ve yine başka bir otorite adına gücünü kullanmaz. Eğer gücü başka bir kaynak tarafından kendisine verilmiş ise bu hâkimiyet değil, sadece bir yetki olur.

Devletin üstün gücü olan egemenliğin kaynağı ve sahibi meselesinde farklı görüşler ileri sürülmüş ve değerlendirmeler yapılmıştır. Ortaçağ’da devletin varlığı mutlak krallıkta görüldüğünden hâkimiyet kralın tabii bir vasfı olarak görülmüştür. Hâkimiyet, paylaşılamaz hukuki bir kudret olarak krala aittir. Ortaçağ Avrupası’nda mevcut devletlerde de kralın otoritesini Tanrı’dan aldığı inancı vardır. Türk devlet geleneğinde de hâkimiyetin kaynağı Tanrıya dayandırılmış; Türk hükümdarına idare etme hakkı Tanrı tarafından bir ilahi lütuf olarak verilmiştir. Ancak Örfi hukukun hâkim olduğu devlet geleneğinde Türk kültürünün belirlediği normların dışına çıkılamayacağı için iktidar, mutlak ve sınırsız bir güç olarak değerlendirilmemiştir. Tanrı tarafından verilen “Kut” sayesinde bey, han, hakan, kağan, hükümdar ve hanedan hâkimiyeti milletle birlikte kullanırlardı.

İslamiyet’in kabulü Türk hâkimiyet telâkkisinde büyük bir değişme meydana getirmemiştir. Yakın çağın başlarında Avrupa karşısında üstünlüğünü kaybeden Osmanlı Devleti’nin, eski gücünü kazanmak amacıyla devlet ve toplumu yeniden tanzime giriştiği bir dönemde tarihi hâkimiyet anlayışı yerini iktidarın sınırlandırılması ve paylaşılması anlayışına bırakmıştır. Tarihi hâkimiyet anlayışında Türk milletinin hâkimiyeti söz konusu iken Osmanlı tebaasının iktidarı paylaşması ve hâkimiyeti birlikte kullanması iktidarın ve otoritenin sarsılmasına yol açacaktır.

1789 Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Beyannamesi’nde de hâkimiyetin millete ait olduğu; hiçbir fert veya makamın millettan gelmeyen otoriteyi kullanamayacağı ilkesi yer almıştır. Milletten de fiilen hâkimiyeti bizzat kullanmasına imkân olamayacağından hâkimiyet, millet tarafından

tain edilmiş/seçilmiş temsilciler tarafından kullanılacaktır. Bu temsilcilerin oluşturacağı meclis, millet adına milli hâkimiyeti kullanacaktır².

Bu bilgilerden anlaşılacağı gibi Milli hâkimiyet, *"Millet tarafından devlete verilen iktidardır. Başka bir deyimle hâkimiyetin bir kişiye, gruba veya çoğunluğa değil, bütün millete ait olmasıdır... Siyasi iktidarı elinde bulunduranlar, bu iktidarın sahibi olmayıp hâkimiyetin asıl sahibi olan millet adına kullanırlar."*³

Türk milletinin başına gelen musibetlerin sebebinin milli hâkimiyetten uzaklaşmak ve hatta hâkimiyetini kaybetmek olduğu gerçeğinden hareketle elde kalan son vatan parçası üzerinde yeni Türk devletinin kurulması amacıyla girişilen mücadelede Türk milletinin hâkimiyeti bizzat eline alması gerekmektedir. Başka bir ifade ile işgal altına giren ülkede vatanın sahib-i aslisinin, yani Türk milletinin, hayatta kalabilmek için işgallere karşı milli bir mücadeleye girişerek ülkeye tekrar sahip olması ve kendi hâkimiyetinde kendi bağımsız devletini kurması şarttı. Bunun için kozmopolit anlayışlar ve politikalarla zedelenmiş olan milli şuur ve benliğin canlandırılması ancak milli hâkimiyet fikri/inancı ile sağlanabilirdi. Bu sebeple Atatürk, *"...milleti hâkim kılmak; hülâsa vatanı kurtarmak"* sözleriyle⁴ Hâkimiyet-i Milliye'yi vatanı kurtarmakla eşdeğer görmüştür. İrâdenin uygulama vasıtası olan hâkimiyetini kaybeden bir milletin hâkimiyetten mahrum kalınca iradesinin felç olacağı kanaatindeki Atatürk, bunun bir milletin ölmeyi kabul etmesi anlamına geleceğini ifade etmiştir⁵. Atatürk, *"Hâkimiyet-i milliye öyle bir nurdur ki, onun karşısında zincirler erir, taç ve tahtlar yanar, mahvolur"*⁶ sözleriyle de milli hâkimiyete sonsuz bir güç atfetmektedir.

Milli hâkimiyeti tesis etmenin Türk milletinin bekası için mutlak bir gereklilik olması sebebiyle kurulacak olan yeni Türk devletinde milletin hâkimiyetine dayanan bir yönetime/rejime geçilmesi gerekliydi. Aksi halde ülkenin bütünlüğü, milletin birliği, devletin güvenliği ve bağımsızlığı-

² Aydın Taneri, *Atatürk ve Milli Hâkimiyet*, A.Ü. TİTE yayını, Ankara, 1983, s.7-8.

³ Taneri, *a.g.e.*, s. 8.

⁴ Bekir Tünay, "Mustafa Kemal ve İttihat ve Terakki", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.I, S.1, Ankara 1984, 239; Sami Kızıdoğan'dan yapılan alıntıda Mustafa Kemal'in, Şam'da görev yaparken bir ara Selanik'e geldiği ve burada arkadaşlarıyla birlikte Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ni kurduğu anlatılmıştır. Bursalı Hakkı Baha'nın evinde yaptıkları toplantıda konuşan Mustafa Kemal, ülkenin içinde bulunduğu vahim durumu hatırlattıktan sonra "Bu bedbaht memlekete karşı mühim vazifelerimiz vardır. Onu kurtarmak yegane hedefimizdir... Milleti hâkim kılmak; hülâsa vatanı kurtarmak için sizleri vazifeye davet ediyorum." demiştir.

⁵ *Atatürkçülük, Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri*, Genel Kurmay Başkanlığı yayını, C.I, Ankara, 1983, s.7.

⁶ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C.II. Atatürk Araştırma Merkezi yayını, Ankara, 1989 s. 185.

nı tehlikeye düşürebilecek gelişmeler yaşanabilir ve Türkiye üzerinde hâkimiyet kurmak ihtirasına kapılmış büyük güçler, istila planlarını uygulamaya yeniden kalkışabilirlerdi⁷.

Atatürk Nutuk'a, "1919 yılı Mayıs'ının 19'uncu günü Samsun'a çıktım. Umumî durum ve manzara: Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu grup, Dünya Savaşı'nda yenilmiş, Osmanlı ordusu her tarafta zedelenmiş, şartları ağır bir ateşkes anlaşması imzalanmış. Büyük Harbin uzun yılları boyunca, millet yorgun ve fakir bir halde." diye başlar ve kısaca bir durum tespitinde bulunur. Mustafa Kemal Paşa, Osmanlı Devleti'nin çöktüğü, parçalandığı ve ömrünü tamamladığına işaret ettikten sonra "Ortada bir avuç Türk'ün barındığı bir ata yurdu kalmıştı. Son mesele bunun da taksimini teminle uğraşılmaktan ibaretti." dedikten sonra şunları söyler: "Efendiler, bu durum karşısında tek bir karar vardı. O da millî hâkimiyete dayanan kayıtsız şartsız, bağımsız yeni bir Türk Devleti kurmak ... İşte daha İstanbul'dan çıkmadan önce düşündüğümüz ve Samsun'da, Anadolu topraklarına ayak basar basmaz uygulanmasına başladığımız karar, bu karar olmuştur..."⁸

Tarihte vuku bulmuş bir olayı veya ortaya çıkan bir fikri sebep-sonuç ilişkisi ile ele alırken, sadece vuku bulduğu tarihten önceki gelişmeleri değil; sonuçları ve daha sonraki gelişmelerle illiyet bağı kurmaya çalışırız. Bu itibarla millî hâkimiyete dayanan kayıtsız şartsız bağımsız bir devlet kurmak düşüncesinin ki, aksi takdirde esarete duçar olunacağı, ya istiklalin sağlanacağı ya da ölümün mukadder olduğunun (istiklal için ölümün göze alındığının) ifade edilmesi hamasetin ötesinde tarihi bir sürecin sonucu olarak görülmelidir. Hakeza Atatürk burada Türk milletine doğrudan atıfta bulunarak Türk milletinin karakterini ön plana çıkarmakta millî hâkimiyetin elde edilmesi gerektiğini kaçınılmaz görmektedir. Gerek Mustafa Kemal'de gerekse Onunla birlikte mücadeleye karar verenlerde bu fikrin oluşmasının tarihi sebepleri vardır.

19. yüzyılın başlarından itibaren devletin dağılmasını önlemek kasıtlı ileri sürülen fikirler ve devlet erkânının tasavvur ettiği yeni devlet ve toplum düzeni anlayışı ile giriştiği teşebbüsler kısa sürede telâfisi mümkün olmayacak kayıplara yol açmıştır. Bu yüzyılda millet-i hâkime olan Türklerin devletin ve ülkenin sahib-i aslisi durumundan çıkarılarak siyasi

⁷ Mustafa Turan, "Millî Mücadele'den Cumhuriyet'e Hâkimiyet-i Milliye'nin Tesisi Meselesi", *Büyük Taarruzdan 90. Yılında Uluslararası Mücadele ve Zafer Yolu Sempozyumu*, 02-04 Ekim 2012, Uşak, C.I, Ankara, 2014 s.263-264.

⁸ Kemal Atatürk, *Nutuk*, (1919-1927), Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara, 1989, s. 1 vd.

varlığına son verilmek istenmesi, gayr-ı Müslim unsurların haklarını bahane ederek devletin içişlerine müdahale etmek suretiyle Devlet-i Aliyye'nin gücünün kırılmak istenmesi ve iktidarın gayr-ı Müslim unsurlarla paylaşılmak suretiyle devletin varlığını devam ettirmek düşüncesi ülkedeki Müslüman Türkleri iyice yalnızlığa sürüklemiş ve sahipsiz bırakmıştır. Kaybedilen topraklar, yaşanan göçler, acılar ve reva görülen bir hal ve tasarlanan bir gelecek, Türklerin tarihteki başarıları, ahlâk ve meziyetleri ile mütenasip gözükmüyordu. Gelişmeler Türkleri devletsiz kalmakla karşı karşıya getirdiği gibi kendi varlığı ve iradesini kaybetmekle de tehdit ediyordu. Şartlar Türk milletini, ya zilleti kabul ederek esir olarak yaşamak veya milli hasletlerden hareketle bizatihi kendisinin hâkim olacağı milli ve bağımsız bir devlet kurmak suretiyle haysiyetiyle yaşamak arasında bir tercihe zorluyordu.

Osmanlı Devleti'nde, 19. yüzyılın sonlarına gelince Türk unsurun devlette ne kadar hâkim olduğu, başka bir ifade ile milli hâkimiyetin olup olmadığı hususu, üzerinde düşünülmesi gereken bir meseledir. Batılı büyük devletlerin Osmanlı ülkesini paylaşmak ve tasfiye etmek üzere harekete geçtikleri bu yüzyılda, özellikle Osmanlı millet sisteminin çözülmesi ile zaten dağılmakta olan devlette Türk unsurun etkin bir hâkimiyetinden söz etmek mümkün gözükmemektedir. Osmanlı münevveri, devletin varlığını devam ettirebilmesi için hâkimiyetin millete verilmesi gerektiği kanaatinde ise de çok milletli ve kültürlü bir yapıdaki Osmanlı toplumunda milletin kimliğinin ne/nasıl olacağı hususu en önemli mesele olacaktır.

Osmanlı Devleti'nin, yıkıcı dış ve iç tesirlere karşı koyacak ortak bir güç ve iradenin olmayışı yüzünden kaçınılmaz olarak dağılmaya başladığı dönemde en büyük ziyan ve hüsrana uğrayan Türk milleti olmuştur. Bunun en önemli sebebi devlet yöneticilerinin devleti mevcut haliyle korumak ve devam ettirmek için benimsedikleri politikalarlardır. Takip edilen politikalar, Türk milletinin, devletin asli sahip ve hâkimi olma mevkiini koruyacak yerde onu hesapsızca harcamıştır. Böylece bütün kaynakları vicdansız ve hesapsızca tüketilmiş, geriye yanık, yıkık, yaralı, bütün kaleleri, tersaneleri düşmana açık bir anavatan kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin yıkılışının temel sebebi değişik soy, din, dil, mezhep ve meşrep taşıyan tebaanın hayat ve kader birliği inancını ve bu birliği koruma iradesini kazandıracak ortak bir "*mefkûreye*" sahip olamayışındır⁹.

⁹ Muzaffer Özdağ, *Atatürk ve Türk Milliyetçiliği*, (Derleyen: Çetin Güney), Avrasya-Bir Vakfı yayını, Ankara, 2003, s. 9.

Her şeye rağmen Osmanlı Devleti'nin dağılmakta olduğu gerçeğinin anlaşılması üzerine milli hâkimiyetin sağlanması yönünde birtakım teşebbüslerde bulunulduğu görülmektedir. Devletin kurtarılması amacıyla toplum hayatında girişilen teşebbüsler esasında devleti ayakta tutacak bir “*milletin inşası*” yönündeki çabalaradır. Osmanlı münevveri, Avrupa'nın büyük devletlerinin iç işlerine sürekli müdahale etmeleri, milliyetçiliğin Tükler dışında bütün Osmanlı unsurlarını sarması üzerine 19. yüzyılın başlarından itibaren birlikte yaşama projesi olarak ittihat-ı anası- rı/Osmanlılık fikrini savunmuştur¹⁰. Osmanlılık fikri sayesinde ülkenin bütünlüğünün ve Osmanlı toplumundaki imtiazın sağlanacağına inanılmıştı. Böylece dış müdahalelerden de kurtulmak mümkün olabilecekti.

1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanlarıyla iktidarın sınırlandırılması planlanırken Müslüman ve Hristiyan tebaanın her konuda eşitliği kabul edilmiştir. Fermanlarda Osmanlılık kavramını öne çıkarılmış, “*mil- let-i hâkime*” yerine din farkı gözetmeksizin Osmanlı vatandaşlığı kurul- maya çalışılmıştır. Bu anlayışın bir sonucu olarak 1876'da Kanun-ı Esasi (Anayasa) kabul edilmiş, meclis sistemine (Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan kurulmuş) geçilmiştir. Asıl maksat Osmanlı ülkesindeki Müslüman ve Gayrimüslim tebaaya aynı siyasi hakları tanımak, din ve soy farklarına rağmen ortak vatanda birlikteliği sağlamak suretiyle yeni bir millet (Osmanlı Milleti) inşa etmektir. Böylece bütün Osmanlı tebaasının katılacağı mecliste iktidarın birlikte kullanılmasının/paylaşılmasının yolu açılmıştır. Bizatihi devlet erki tarafından girişilen bu teşebbüs ile dağılmanın önüne geçileceği düşünülmüştür. Ancak öyle beklenildiği gibi Osmanlı tebaası arasında imtizaç sağlanamamış, tepkiler ülkenin çeşitli bölgelerinde ayaklanmalara, Müslüman-Hristiyan çatışmasına dönüşmüştür. Ülkenin bütünlüğünün Osmanlılık politikası ile sağlanacağı düşüncesiyle anayasanın ilan edilmesinden de beklenen sonuç alınamamış, ittihad-ı Osmani sağlanamamıştır. Tahmin edilebileceği gibi Hristiyanların hamiliğini yapan Avrupalı devletlerin dostluğu (!) da kazanılamadığı gibi Osmanlı iç işleri- ne müdahale etmelerinin önüne geçilememiştir. Artık gayr-ı Müslim tebaanın hakları bahanesiyle dış baskılar giderek artacaktır.

Sonuç olarak; Devlet erkânının bütün gayretine rağmen homojen bir Osmanlı milleti oluşturulamamış, Osmanlı milleti vücuda getirmek arzusu

¹⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Fatih Mehmet Sancaktar, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Milli Hâkimiyet Düşüncesinin Gelişimi Hüseyin Cahit Yalçın Örneği (1908-1925)*, Atatürk Araştırma Merkezi yayını, Ankara2009, s. 175 vd.

yüksek bir gaye ve yüksek bir ümide dönüşmemiştir. Bilakis Meşrutiyet'in getirdiği hürriyet ortamında Osmanlı hâkimiyetindeki unsurların milliyet davaları ortaya çıkmıştır. Zaten 19. yüzyılın başlarında milliyetçilik temelinde baş gösteren isyanlar, anayasal düzene geçildikten sonra da hız kesmeden devam etmiş, Avrupalı büyük devletlerin de destekleriyle başarılı olmuştur. İsyanlardan sonra ortaya çıkan devletçiklerin hepsi Osmanlı coğrafyasından birer parça kopararak anavatan saydıkları topraklara katılmak istiyorlardı. Devlete bağlı olanlar sadece Türklerdi. Onlar da yoksul ve zayıf idiler. Geline bu sonuç da tahayyül edildiği gibi bütün Osmanlı tebaası ile birlikte milli hâkimiyetin kesinlikle sağlanamadığını gösterdiği gibi millet-i hâkime sayılan Türklerin de bütün gücü kırılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin yıkılmakta olduğu gerçeğini gören Mustafa Kemal, 1905 yılında Harp Akademisi'nden kurmay yüzbaşı olarak mezun olup aynı yıl merkezi Şam'da bulunan V. Ordu'ya tayin olan Mustafa Kemal, Şam'a giderken Beyrut'taki arkadaşlarına, "Asıl mesele yıkılmak üzere bulunan imparatorluktan bir Türk devleti çıkarmaktır." diyordu. Mustafa Kemal, iki yıl sonra da özetle şu görüşleri ifade ediyordu: "Meşrutiyet, köhneleşmiş ve insicâmını kaybetmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun gövdesi üzerinde değil, aksine Türk çoğunluğunun yaşadığı kısım üzerinde, düşmanların yani büyük devletlerin yapacağı bir tasfiye yerine, kendi başına bir Türk devleti kurmalıdır. Nüfusun yarısı Türk olmayan ve hâlbuki geniş bir saha işgal eden devletin bütün varlığı ve müdafaası Türk'ün omuzlarına yüklenmiş, Hristiyan azınlıklar ise yalnız kendi çıkarlarını sağlamakla kalmıyor, komşu ve aynı ırktaki devletlerle birleşmek için fırsat kaçırmak istemiyorlar. Geriye kalan Türkler ve Araplar, ayrı ayrı devletlerin sömürgeleri haline getirilecek, Türk'ten başka unsurlar, düşman devletlerin tarafını tutacaklar. Şu halde devlet gövdesinin çökmesiyle hâsıl olacak enkazın altında ezilip perişan olmak mı, yoksa çoğunluğu Türk olan milli sınırlara çekilerek burasını mı savunmak daha doğru ve hayırlı olacak? Ben selâmeti ikinci fikrin tatbikinde görüyorum"¹¹.

Bu sözlerin tarihine bakarsak henüz 1911-12 Trablusgarp ve 1912-13 Balkan harpleri yaşanmamıştır. Bu savaşların yaraları henüz sarılmadan Osmanlı Devleti kendini I. Dünya Harbi'de bulmuştur. Bu savaşlarda da Mustafa Kemal Paşa'nın belirttiği gibi devletin bütün varlığı ve müdafaası Türk'ün omuzlarına yüklenmiştir. Bu tarihlerde yegâne gerçek Osmanlı Devleti'nin tasfiye edilmek istendiğidir. Gerçekten de 19. yüzyılın başların-

¹¹ Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İstanbul, 1981, s. 114 vd.

dan itibaren başlayan, Şark Meselesini sonlandırmak isteyen Avrupalı büyük devletlerin destekleriyle genişleyen ve neredeyse ülkenin tamamını saran isyanlardan netice alan Hıristiyan azınlıklar büyük devletlerin himayesinde devletlerini kurmaya başlamışlardı. Osmanlı Devleti'nin mevcut haliyle muhafaza etmenin mümkün olamayacağını gören Mustafa Kemal Paşa'ya göre milli sınırlara çekilerek bağımsız bir Türk devleti kurulabileceği kanaatindedir. O günkü şartlar ve Osmanlı devlet geleneği göz önünde bulundurulursa esasen bu görüşün uygulanabilirliği yoktur. Yani Osmanlı Devleti, netice alamayacak olsa dahi sahip olduğu coğrafyanın tamamını korumak isteyecektir. Zira böylesine hayati bir kararı verebilecek ve o yönde çabalayacak, milli hâkimiyete inanmış bir iktidar kalmamıştır. Ancak gelişmeler, Mustafa Kemal Paşa'nın düşündüğü gibi milli sınırlar üzerinde bağımsız bir Türk devleti kurulması fikrine zemin hazırlayacaktır.

Gelişmelerin aleyhinde cereyan ettiği bir dönemde muhtemel bir cihan harbinde yalnız kalmak istemeyen Osmanlı Devleti, başta İngiltere olmak üzere Fransa ve Rusya ile ittifak teşebbüsünde bulunmuşsa da bir netice alamamış ve 1914 yılı sonlarında Almanya'nın yanında İttifak bloğunda I. Dünya Harbi'ne fiilen katılmak zorunda kalmıştır. 30 Ekim 1918 tarihinde imzaladığı Mondros Mütareke-namesi ile cihan harbinden büyük kayıplarla yenik bir devlet olarak çıkması, devletin sonunu getirmiş ve bu devlet içinden yeni bir Türk devleti çıkarılmasını da neredeyse imkânsız hale getirmiştir. Galip devletlerin kahir bir güç ile Osmanlı topraklarını parçalamaya girişmelerine karşılık Mustafa Kemal, "Hürriyet ve istiklal benim karakterimdir. Bence bir millette şeref, haysiyetin, namusun ve insanlığın vücut ve beka bulabilmesi mutlak o milletin hürriyet ve istiklaline sahip olması ile kaimdir. Ben yaşayabilmek için müstakil bir milletin evladı kalmalıyım. Bu sebeple Milli İstiklal bence bir hayat meselesidir.." ¹² demek suretiyle umut ve inancını muhafaza ediyordu.

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere bağımsızlığını kaybetmesi halinde Türk milletinin bütün varlığı tehlikeye düşecek ve hâkimiyetini tamamen kaybedecektir. Bu itibarla milli istiklal ile milli hâkimiyet eşdeğerde görülmüş ve bu kavramlar Türk milletinin vaz geçemeyeceği değerler olarak görülmüştür. Milli hâkimiyete dayanan bağımsız bir Türk Devleti kurmak için de bizatihi aynı mefkûreye sahip bir milletin mücadeleyle karar vermesi gerekmektedir.

¹² İsmet Giritli, "Kemalizm Milli Hâkimiyet ve Cumhuriyet Demektir", *Atatürk Yolu*, Atatürk Araştırma Merkezi yayını, Ankara, 1987, s.116.

Mustafa Kemal, "Samsun'a çıktığım gün elimde hiçbir kuvvet yoktu. Yalnız büyük Türk milletinin asaletinden doğan ve benim vicdanımı dolduran yüksek ve manevi bir kuvvet vardı. İşte ben bu kuvvete, bu Türk milletine güvenerek yola çıktım." sözleriyle¹³ de dayanacağı yegâne gücü ifade edecektir.

Samsun'dan Amasya'ya gelen Mustafa Kemal Paşa, 21/22 Haziran 1919 gecesi meşhur Amasya Tamimi'ni yayınlamıştır. Amasya Tamimi'nin maddeleri¹⁴ incelendiği zaman milli devlet kavramının ihtiva ettiği manayı bulmak mümkündür. Tamimin birinci maddesinde vatanın şu veya bu köşesinin değil, vatanın tamamının tehlikede olduğu ifade edilmek suretiyle vatanın bütünlüğü öncelikle vurgulanmıştır. Tamimde belirtilen "İstiklâlin yine milletin azim ve kararıyla kurtarılacağı" ifadesi ile "İrâde-i Milliye" ve "Hâkimiyet-i Milliye" esasından hareket edileceği anlaşılmaktadır. Tamimde milli hâkimiyetin sağlanabilmesi için "... her türlü tesir ve kontrolden uzak milli bir heyetin varlığı" elzem görülmüştür.

Mustafa Kemal Paşa Amasya'dan Erzurum'a geçmiştir. Erzurum'da kongre toplanmadan önce Erzurum Kalesi Muhafızlığı'na ait küçük bir binada gece yapılan toplantıda konuşma yapan Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele'nin amacını şu sözlerle ifade etmiştir: "Arkadaşlar, tek tedbir: Hâkimiyet-i milliyeye müstenid bilâ-kayd ü şart müstakil bir Türk Devleti teşekkül etmek ve bu hedefe behemehal vasıl olmaktır."¹⁵ Mustafa Kemal Paşa Erzurum Kongresi'nin açılışında yaptığı konuşmada da "İrâde-i Milliye" ve "Hâkimiyet-i Milliye" prensipleri üzerinde hassasiyetle durmuştur.

Erzurum Kongresi'nde alınan ve sonra Sivas Kongresi'nde kabul edilen kararların milli bağımsızlığın sağlanmasına matuf kararlar olduğu açıkça görülür.

- * Milli sınırlar içinde vatan bir bütündür. Onun çeşitli kısımları birbirinden ayrılmaz.
- * Her türlü yabancı işgal ve müdahalesine karşı ve Osmanlı Devleti'nin dağılması halinde millet birlikte müdafaa ve mukavemet edecektir.
- * Vatanın ve istiklalin muhafaza ve teminine İstanbul'daki Hükümet muktedir olmadığı takdirde maksadın temini için geçici bir hükümet teşekkül edecektir. Bu hükümet milli kongrece seçilecektir. Kongre toplanmış değil ise bu seçimi Heyet-i Temsiliye yapacaktır.

¹³ Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Ankara, 1984, s.1.

¹⁴ Amasya Tamimi için bkz. *Nutuk*, s. 21.

¹⁵ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C.I, Ankara, 1986, s.30-32.

- * Kuvâ-yı Milliye'yi âmil ve Milli İrade'yi hâkim kılmak esastır.
- * Hristiyan unsurlara siyasi hâkimiyetimizi ve sosyal dengemizi bozucu imtiyazlar verilemez.
- * Manda ve himaye kabul olunamaz.
- * Milli Meclis'in derhal toplanması ve hükümet icraatının meclisin denetimine konulması için çalışılacaktır.

Kongre'de en çok tartışılan konulardan birisi de "manda meselesi" olmuştur¹⁶. Amerikan mandasını savunanlar¹⁷, Amerika'nın dünya üzerindeki insani değerleri sürdüren en büyük demokrasi olduğunu, Amerika sayesinde Türkiye'nin de kurtulabileceğini ve kendi kendini yönetebileceğini öne sürmüşlerdir¹⁸. Hatta "mutavassıt bir çözüm olarak" Amerika Kongresi'nden hakikati görececek bir heyetin davet edilmesi teklif ve kabul edilmiştir¹⁹. Oysa şu ya da bu devletin mandaterliğini kabul etmek milli hâkimiyetten vaz geçmek demektir. Erzurum Kongresi'nde her türlü mandanın kabul edilemeyeceği hakkında açık ve kesin olarak verilen karara rağmen Sivas Kongre'sinde manda taraftarları, Milli Mücadele'yi, daha başlangıçta başarısız bırakacak ölçüde ağır basmışlardır. Kongreye katılan bütün delegelerin, samimiyet ve iyi niyetlerinden tereddüt etmesek de hâkimiyet-i milliye konusunda yeterli şuura sahip olmadıkları; en azından kafalarının karışık olduğu görülmektedir. Ciddi bir umutsuzluğun ve karamsarlığın hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Zira bu kadro Osmanlı Devleti'nin yıkıldığı bir dönemi müşahade etmiş, bizzat olayların içinde yer almıştı. Hele cihan harbinden yenik çıktıktan sonra imzalanan

¹⁶ Manda meselesi hakkında geniş bilgi için bkz. Kadir Kasalak, *Milli Mücadele'de Manda ve Himaye Meselesi*, Genel Kurmay Başkanlığı yayını, Ankara, 1993.

¹⁷ Bu Amerikan taraftarlığının nedenleri, önce devrin ağır ekonomik şartlarında, geleceğin karanlık görülmesinde bu yüzden başka kurtuluş çaresi görmeyenlerin düştükleri umutsuzluk ve kötümserlik havasında aranmalıdır. Ayrıca Wilson prensiplerinden 12. maddeye bağlanan umutlarla, Amerika'nın memleketimiz üzerinde doğrudan doğruya siyasi emeller besleyen diğer galip devletlerden çok daha olumlu davranacağı kanaati yer almaktaydı. Bkz., Kemal Arıburnu, *Sivas Kongresi Samsun'dan Ankara'ya Kadar Olaylar ve Anılarla*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1997, s. 106; Wilson **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** Prensiplerinin Türk basınında ve aydınlar arasında kabul görmesinin temel sebebi, bu prensipler sayesinde Misak-ı Milli ile sistemleştirilen istiklâl mücadelesinin başarılı olabileceği yönündeki yaygın kanaattir. Zira 12. madde ile paralellik gösteren Misak-ı Milli, Wilson Prensipleri uygulandığı takdirde savaşılmadan ve kan akıtılmadan gerçekleştirilebilirdi. Bkz. Mehmet Şahingöz-Vahdet Keleşyılmaz, "Millî Mücadele Dönemi Türk Basınında Wilson Prensipleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XII, S. 35, (Temmuz, 1996), s. 364 vd.

¹⁸ Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, C. I, İzmir, 1984, s. 178.

¹⁹ *Nutuk*, s. 77.

mütareke ve akabinde Anadolu'nun işgal edilmesi karşısında çaresizliğin hüküm sürdüğü bu dönemde çok da isabetli kararlar verilmesi beklene-
mez. Bu itibarla manda taraftarının bu teşebbüsleri sebebiyle pek de suç-
landıklarını görmüyoruz. Kaldı ki, bu kadronun Sivas Kongresi'nden son-
ra da Milli Mücadele Hareketi içinde yer aldıklarını görmekteyiz. Netice
itibariyle manda fikrini Mustafa Kemal Paşa, şiddetle reddedecek ve "Biz
azınlıkta kalsak da mandayı kabul etmeyeceğiz. Parolamız tektir ve de-
ğişmez: Ya istiklal ya ölüm." diyecektir²⁰.

Sivas Kongresi'nden sonraki gelişmelere bakacak olursak milli hâki-
miyetin hemen her alanda sağlanması için çalışıldığı görülecektir. 28 Ocak
1920 tarihinde Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda kabul edilip 17 Şubat
1920'de ilan edilen Misak-ı Milli'de, milli hâkimiyete dayanan bağımsız
bir Türk devletinin kurulmasını ihtiva eden kararlar yer almıştır²¹. Sivas
Kongre'sinden sonra bir bildiri olarak ilan edilen ve milli yemin mesabe-
sinde vazgeçilmez kararlar olarak kabul edilen Milli Mücadele'nin hemen
her safhasında yer alan Misak-ı Milli, Sivas Kongresi kararları temelinde
hazırlanmış ve ifadesini bulmuş hukuki bir metin olarak görülmelidir. Bu
tarihten Lozan Barış Antlaşması'na kadar Milli Mücadele Hareketi, Mi-
sak-ı Milli'nin gerçekleştirilmesi için hareket edecektir. Başka bir ifade ile
Milli Mücadele boyunca milli hâkimiyet prensibi esas alınacaktır. 23 Ni-
san 1920'de TBMM açılmış, 1921'de de ilk anayasa kabul edilmiştir. He-
nüz savaşın devam ettiği ve yeni Türk devletinin kurulmadığı bir tarihte
ilan edilen anayasada "Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir." hükmü yer
almıştır. Nihayetinde 29 Ekim 1923 tarihinde Milli Mücadele'nin en ba-
şında tasarlandığı gibi hâkimiyet-i milliyeye müstenit bağımsız Türk dev-
letinin kurulduğu resmen ilan edilecektir.

Sonuç olarak; Cumhuriyetin temelleri, Sivas'ta hâkimiyet-i milliyeyi
esas olarak kabul ve ilan eden kararlarla atılmış, yeni devletin kurucu un-
suru olan Türk milleti, memleketin sahibi ve hâkimi olarak hak ettiği
mevkii yeniden elde etmiştir.

²⁰ Arıburnu, *a.g.e.*, s. 115; Sivas Kongresi'nde manda tartışmaları ve değerlendirmeler için bkz. Mustafa Turan, *Milli Mücadele Tarihi, 1918-1923*, Ankara, 2019, s.65 vd.

²¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mustafa Turan, "Misak-ı Milli'nin Anlamı ve Tarihi Değeri, Yeni Türkiye", *Misak-ı Milli Özel Sayısı*, S.93, (Ocak-Şubat 2017)

KAYNAKLAR

- Ağaoğulları, Mehmet Ali, *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, Ankara, 2006.
- Akal, Cemal Bali, *Devlet Kuramı*, (Derleyen: Cemal Bali Akal), Ankara, 2000.
- Akyılmaz, Bahtiyar, "Milli Egemenlik Kavramının Gelişimi", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.II, S.1-2 (Haziran-Aralık, 1998).
- Arıburnu, Kemal, *Sivas Kongresi Samsun'dan Ankara'ya Kadar Olaylar ve Anılarla*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1997.
- Atatürk, Kemal, *Nutuk*, (1919-1927), Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara, 1989.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C.II. (Toplayan: Nimet Arslan) Atatürk Araştırma Merkezi yayını, Ankara, 1989.
- Atatürkçülük, Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri*, Genel Kurmay Başkanlığı yayını, C.I, Ankara, 1983.
- Ateş, Sami, *Milli Hâkimiyet Prensibinin Tarihi Gelişimi ve Türk İnkılabındaki Yeri*, Ankara, 1991.
- Aybars, Ergün, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, C. I, İzmir, 1984.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İstanbul, 1981.
- Giritli, İsmet, "Kemalizm Milli Hâkimiyet ve Cumhuriyet Demektir", *Atatürk Yolu*, Atatürk Araştırma Merkezi yayını, Ankara, 1987.
- Hakyemez, Yusuf Şevki, *Mutlak Monarşilerden Günümüze Egemenlik Kavramı: Doğuşu, Gelişimi, Kavramsal Çerçevesi ve Dönüşümü*, Ankara, 2004.
- Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C.I, Ankara, 1986.
- Kasalak, Kadir, *Milli Mücadele'de Manda ve Himaye Meselesi*, Genel Kurmay Başkanlığı yayını, Ankara, 1993.
- Kocatürk, Utkan, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Ankara, 1984.
- Özdağ, Muzaffer, *Atatürk ve Türk Milliyetçiliği*, (Derleyen: Çetin Güney), Avrasya-Bir Vakfı yayını, Ankara, 2003.
- Sancaktar, Fatih Mehmet, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Milli Hâkimiyet Düşüncesi'nin Gelişimi Hüseyin Cahit Yalçın Örneği (1908-1925)*, Atatürk Araştırma Merkezi yayını, Ankara, 2009.
- Şahingöz, Mehmet -Keleşyılmaz, Vahdet "Milli Mücadele Dönemi Türk Basınında Wilson Prensipleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XII, S. 35, (Temmuz, 1996),
- Taneri, Aydın, *Atatürk ve Milli Hâkimiyet*, A.Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü yayını, Ankara, 1983.
- Turan, Mustafa, "Milli Mücadele'den Cumhuriyet'e Hâkimiyet-i Milliye'nin Tesisi Meselesi", *Büyük Taarruzdan 90. Yılında Uluslararası Mücadele ve Zafer Yolu Sempozyumu*, 02-04 Ekim 2012, Uşak, Ankara, 2014.

Turan, Mustafa, “Misak-ı Milli’nin Anlamı ve Tarihi Değeri”, *Yeni Türkiye*, Misak-ı Milli Özel Sayısı, S.93, (Ocak-Şubat 2017)

Turan, Mustafa, *Milli Mücadele Tarihi, 1918-1923*, Ankara, 2019.

Tünay, Bekir, “Mustafa Kemal ve İttihat ve Terakki”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.I, S.1, Ankara 1984.